

TEK PARTİ DÖNEMİ TÜRK-ARAP İLİŞKİLERİ

SINGLE PARTY PERIOD TURKISH-ARAB RELATIONS

Yrd.Doç.Dr.Hasan DURAN*
Ahmet KARACA**

ÖZET

Tek Parti dönemi (1923-1950) Türkiye ile Arap Dünyası arasındaki ilişkilerin ele alındığı çalışmada, ilgili dönem Atatürk Dönemi ve İsmet İnönü Dönemi olmak üzere iki alt başlıkta ele alınmaktadır. Türk-Arap ilişkilerinin gelişmemesinin iç ve dış politik nedenleri üzerinde durulmakta ve ilişkilerin istenen düzeyde olmamasının Türkiye tarafından kaynaklanan sebepleri üzerinde değerlendirmeler yapılmaktadır.

ABSTRACT

The relations between Turkey and Arab world is the subject matter of this study which limits its scope to the single party period (1923-1950) divided as Atatürk era and İsmet İnönü era. The study focuses on both domestic and international political reasons behind the weakness of Turk-Arab relations. A particular attention is given to the evaluations of policies and choices made by Turkish side.

Türk Dış Politikası, Arap Dünyası, Ortadoğu, Atatürk Dönemi, İsmet İnönü Dönemi

Turkish Foreign Policy, Arabian World, Middle East, Atatürk Period, İsmet İnönü Period, Turkey, Single Party Period

GİRİŞ

Osmanlı İmparatorluğunun, I. Dünya Savaşına merkezi güçlerin etkisinde kalarak hazırlıksız bir durumda katılması; Arap topraklarının Osmanlı yönetiminden kopmasına neden olduğu gibi (Bosworth, 2005: 320), Savaş sonunda tarih içindeki ömrünü tamamlamasına ve topraklarının işgale uğrayarak yıkılmasına yol açmıştır (Sarıncı, 2000: 2). Osmanlı Devleti'nin elde kalan son toprak parçası üzerinde kurulan yeni Türk devleti, dış politikada varlığını Batı ülkeleri nezdinde kabul ettirebilmek için etnik açıdan salt çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu Anadolu coğrafyasını Misak-ı Milli prensipleri çerçevesinde kendine vatan olarak belirlemiştir (Kürkçüoğlu, 1972: 6). Bu konu ile ilgili olarak William Hale şu çarpıcı tespiti ifade

* Dumlupınar Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Kamu Yönetimi Bölümü.

** Uzman

etmektedir: “Osmanlı dönemiyle aradaki en önemli fark, yeni Türk devletinin daha homojen olması”dır (Hale, 2003: 64). Yani Türkiye Cumhuriyeti çok uluslu bir devlet modeli değil, Batı tarzı modern ulus-devlet modeli olarak kurulmuştur. Bu yaklaşımın temelinde yer alan nedenlerin başında milli politika oluşturma anlayışı yer almaktadır (Düzgün, 2006: 92).

Batılılaşma faaliyetleri çerçevesinde milliyetçilik ideolojisinin etkisiyle Osmanlı'nın son dönemlerinden itibaren ve cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye, genel olarak Ortadoğu'dan uzaklaşmış hatta bazı değerlendirmelere göre kopmuştur. Bu kopuş, Batılılaşma ve modernleşmenin getirdiği bir zorunluluktur (Şüküroğlu, 2008: 18). Cumhuriyetin kuruluş felsefesinde belirtilen modernleşme ve ulus-devlet kurma amacı gibi etkenler, Türkiye'nin yönünün Batı olması, Doğu'ya ise eski ve geri kalmışlığından dolayı sırt dönülmesini gerektirmiştir. Türkiye'nin, Batı'nın muasır medeniyet seviyesine erişme amacı, zaman içinde değişime uğrayarak Batı'ya tamamen bağlanmak anlayışına dönüşmüştür. Doğu'ya karşı Batı'nın oryantalist bakış açısıyla yaklaşmıştır. Bu yaklaşımın temelinde ise cumhuriyeti kuran modern elit tabakanın pozitivist ilerlemeci, aydınlanmacı, seküler-laik ve milli devlet ideallerini savunmaları yer almaktadır. Bu yaklaşımın temel tezi; Türkiye'nin ilerlemesi ve aydınlanması ancak Batı modernliğinin sadece kurumsal düzeyde değil aynı zamanda kültürel boyutuyla da model alınmasına bağlıdır (Gözen, 2002: 233).

Bu temel çerçevesinde çalışmamızda Türkiye'nin tek partili dönemde Arap Dünyası ile olan ilişkileri ele alınacaktır.

1. ATATÜRK DÖNEMİ TÜRK-ARAP İLİŞKİLERİ

(1923-1938)

1.1. 1923–1930 Arası Dönem

Türkiye'nin yönünün Batı'ya dönük olmasının Ortadoğu ülkeleri ile olan ilişkilerine de yansımaları olmuştur (Şüküroğlu, 2008: 18). Cumhuriyetin temellerinin atıldığı dönemde milliyetçilik ideolojisi, yüzyıllar boyunca birçok ortak bağlarla birbirine bağlanmış olan iki milletin yollarının ayrılmasına yol açmıştır. Türkiye'yi Ortadoğu'dan uzaklaştıran bir diğer etken ise; sömürgeci devletlerin bölgeyi hâkimiyetleri altına almış olmasıdır. Atatürk döneminde gerek resmi ideoloji, gerekse uluslararası konjonktür, Türkiye'nin Ortadoğu'dan uzaklaşmasına yol açmıştır. Bu çerçevede Türk dış politika tarihinde Atatürk döneminde Ortadoğu'ya yönelik özel bir ilgi söz konusu olmadığını söylemek mümkündür (Gözen, 2002: 234).

Türkiye, bir zamanlar imparatorluğun hâkimiyetinde bulunmuş olan ve sınır komşusu olan ülkelerin topraklar üzerinde hak iddiasında bulunmadığını ispatlamak ve kendi bağımsızlığını kazanmak için silahlı ve diplomatik mücadeleler vermiştir. Nitekim Kurtuluş Savaşı diplomasisinin temel uğraş alanı da bu iki nokta olarak belirlenmiştir. Bu süreçte başta Batı

ülkeleri olmak üzere diğer devletlere güvenilmeyeceği kanaati de söz konusudur (Düzgün, 2006: 92).

Nihayetinde yeni Türk devleti, bağımsızlık savaşının kazanılmasının ardından diplomaside istediklerini tam olarak alamamış (Musul ve Kerkük de Misak-ı Milli sınırları içinde gösterilmesine rağmen yeni Türk devleti sınırları içinde yer almamaktadır) olsa da belirlediği hedeflerine ulaşmıştır (Ökkaş Arı, 2010: 38; Düzgün, 2006: 93). Hatta dönemin hükümeti, dış politikada milli hak ve menfaatlerden taviz verilmeyeceğini de ifade etmiştir. Buna karşın Misak-ı Milli sınırları içinde gösterilen Musul ve Kerkük toprakları, Türkiye sınırları içinde yer almamış, dolayısıyla dış politikadaki ilk önemli başarısızlıkla karşı karşıya kalınmıştır (Yılmaz, 2006: 41-42). Bu dönem Türk dış politikasına istikrarsızlık damgasını vurduğunu söyleyebiliriz. Çünkü Lozan Antlaşması'nda çözüme kavuşturulamamış olan sorunlar, Türkiye'yi oldukça fazla uğraştırmıştır. Söz konusu sorun coğrafi olarak Ortadoğu'ya ilişkin olmasına rağmen, sıkıntı Batı ülkelerinden kaynaklanmaktaydı. Dolayısıyla Türkiye, bu sorunların çözümünde Ortadoğu devletlerini bağımsızlıklarını kazanamadıkları gerekçesiyle muhatap almamış, bölge devletlerinin yerine bölgeyi kontrolü altında tutan Fransa ve İngiltere'yi sorunların çözümünde muhatap olarak görmüştür (Yılmaz, 1998: 43).

Atatürk, ölümüne kadar geçen süre içinde hem iç politik gelişmelerde hem de dış politika uygulamalarında tek başına belirleyici olmuştur (Oran, 2002: 74). Atatürk, Türkiye'de modernleşme projesiyle toplumsal yapıda esaslı bir değişim gerçekleştirmeye yönelmiş, bu doğrultuda Türkiye'nin dış politikasında da köklü bir değişiklik başlatmıştır. Dış politika uygulamalarında Batı diplomasisi ile daha yoğun ilişki kurulmasını engelleyen neden olarak ise Türkiye'nin bağımsızlık mücadelesini Batı'ya karşı vermesini göstermek mümkündür. Hatta cumhuriyetin ilk yıllarında Suriye ve Irak gibi ülkelerle sınır problemlerinin ortaya çıkmasında İngiltere ve Fransa'nın oynadıkları rollerin göz ardı edilmemesi gerekmektedir (Okkas Arı, 2010: 38).

Milletler Cemiyeti'nin kurulduğu yıllarda Türkiye öncelikli olarak iç politik düzenlemelerle ilgilenmekteydi. Bu dönemde Türkiye, uluslararası gelişmelerle yakından ilgilenememiştir. Çünkü, yeni kurulan devletin öncelikle iç politikada düzenlemeler yapması gerekmiştir. Lozan'da çözüme kavuşturulamayan sorunların çözülmesi ve iç politikada düzenlemelerin gerçekleştirilmesinden sonra Türkiye uluslararası alanda Batı'ya dönerek stratejik hedeflerini gerçekleştirmeye yönelmiş, böylece Batı ile Türkiye arasında yakınlaşma süreci de fiilen başlamıştır. Türkiye, Batı'ya yaklaşması hız kazandıkça Ortadoğu'dan da o oranda uzaklaşmaktaydı. Türkiye'nin Batı'ya yaklaşma çabaları, birçok Ortadoğu ülkesinde Türkiye'ye karşı olumsuz imajların (Batı'nın ileri karakolu veya ajanı gibi) ortaya çıkmasında etkili olmuştur (Kürkçüoğlu, 1972: 7).

Türkiye'nin bu dönemde Ortadoğu devletleriyle esaslı ilişki kuramamasının başlıca nedenlerinden biri de kendisinin de bağımsızlığını yeni kazanmış olmasıdır (Yılmaz, 1998: 44). Türkiye'nin bu dönemde

Ortadoğu'ya yönelik politikalarını belirleyen diğer faktör ise; Türkiye'nin eylemli yardımda bulunmadan, Arap ülkelerinin bağımsızlık mücadelelerini fikri düzeyde desteklemesidir (Demir, 2007: 3). Bu anlayış 1950'li yılların ikinci yarısında Lübnan'da yaşanan kriz konusunda da görülmüştür. Dönemin Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu Lübnan Krizi ile ilgili açıklamada bulunurken Türkiye'nin Lübnan hükümetine yardımda bulunmadığını, diğer taraftan da Lübnan hükümetinin desteklenmesi gerektiğini belirtmiştir (Kim, 1958: 39-40). Bunlara ek olarak, Ortadoğu ülkeleriyle yolların ayrılması hızlandıran bir karar olan 1924 yılında Hindistan'a kadar uzana geniş bir coğrafyada yaşayan Müslümanlar hayal kırıklığına uğramışlar, Türkiye'ye karşı olumsuz bir bakış açısına sahip olmuşlardır (Okkaş Arı, 2010: 21).

Atatürk, dış politikada Türkiye'ye karşı bir düşman bloku oluşturmamak için hem Balkan devletleri ile hem de Arap devletleri ile ilişki kurma yolunu tercih etmiştir. Bu amacın gerçekleştirilmesi için dünya genelinde egemen güç olan ülkelerle işbirliğine gitme kanaati oluşmuştur (Demir, 2007: 2).

Türkiye'nin bu dönemde ki dış politikasının diğer bir niteliği ise; Kurtuluş Savaşı sürecinde dış devletlere güvenilmeyeceği fikrinin yaygınlık kazanması gösterilmektedir (Düzgün, 2006: 92). Bu yaklaşımdan dolayı Türkiye'nin Ortadoğu ülkeleri ile arasındaki ilişkiler oldukça sınırlı düzeyde seyretmiştir (Acar, 1993: 39). İlişkilerin sınırlı kalmasına yol açan durumlardan birisi de İngiltere'nin bölgede egemenliğinin iki dünya savaşı arası dönemde devam etmesidir (Okkaş Arı, 2010: 23). I. Dünya Savaşı'nın sonunda Ortadoğu'da sadece Türkiye, İran ve Afganistan tam bağımsızlıklarını kazanmıştı (Lewis, 2006: 415)

Türkiye'de de modernleşme faaliyetleri esaslı bir biçimde geliştirilemediğinden, ülkenin sorunlarının çözülmesinden çok, sorunların daha da ileri boyuta ulaşmasına yol açmıştır. Kemal H. Karpat'a göre; Türk modernleşmesinin neden olduğu sorunlardan biri de Arap-Türk ilişkilerinde bölünmeye zemin hazırlamasıdır (Karpat, 2001: 152). Türkiye'nin Ortadoğu devletlerine yönelik oluşturduğu dış politikayı bu temel çerçeve içinde ele almak gerekmektedir. Bir diğer konu ise bu politikaların zaman içinde uğramış olduğu değişikliklerin sosyo-kültürel ve sosyo-politik boyutlarıdır. Türkiye-Ortadoğu ilişkilerinin bu boyutlarıyla bilinmesi sağlıklı ve gerçekçi değerlendirme yapabilmek için gereklidir. Türkiye'nin dış politikaları içinde Ortadoğu'ya yönelik olan politikalar diğer politikalara oranla farklılık göstermektedir. Bu açıdan Türkiye'nin Ortadoğu'ya yönelik politikaları dikkat çekici ve üzerinde özenle durulması gereken bir konu olarak görünmektedir. 1923 yılından itibaren 1950'li yıllara kadar geçen süre içinde Türkiye- Ortadoğu ilişkileri, ya mesafeli yaklaşım temelli olmuş ya da gerek bölge ülkeleri ile Türkiye, dış politikalarında birbirlerine karşı kuşku ve şüphelere yer vermişlerdir. 1926 yılında Mekke'de toplanan İslam Milletleri Konferansı'na katılmak isteyen Türkiye'nin bu tutumu Arap ülkeleri tarafından şüpheyle karşılanmıştır (Demir, 2007: 3). Bu şüphe iki temel

nedene dayanmaktadır: ilk neden, bölgede kurulmuş olan Osmanlı hakimiyetidir ve diğer neden ise Halep, Hatay ve Musul konusundaki sömürgeci Batı devletlerinin temellerini atmış oldukları kuşkulardır (Hale, 2003: 60-61).

Türkiye'nin Batı medeniyetinin bir parçası olma tercihi, ülkenin dış politikasında Ortadoğu'ya yönelik olarak ilgisizlik anlayışının hâkim olmasına zemin hazırlamıştır. Fakat Türkiye, bölgede meydana gelen olayları da yakından dikkatle takip etme zorunluluğunu da hissetmiştir (Aras, 2006: 283). Bu ilgisizliğin temelinde yatan sebepler olarak “uzun savaşların yarattığı travmadan veya bu bölgeleri işgal altında tutan ülkelerden çekinildiği ” belirtilmektedir (Okkas Arı, 2010: 39).

Bu konuda yabancıların gözlemlerinde yer alan şu tespit oldukça dikkat çekicidir: “Atatürk döneminde- hatta onun ölümünü takip eden birkaç on yılda – bu bölgedeki olaylara karışmaktan özenle kaçınmış olan Türkiye, son yıllarda bölge ile sıkı ilişkiler içine girmiştir” (Larrabee ve Lesser, 2004: 18). Bu tespit aynı zamanda Türk dış politikasında meydana gelen değişimi de ifade etmektedir. Kısaca Atatürk döneminde Arap-Türk ilişkileri bakımından milliyetçilik ideolojisinin bölgede yayılması ile birlikte her iki halkın birbirinden kopmalarına zemin hazırlanmış, modernleşme projesi de bu süreci pekiştirmiştir (Kürkçüoğlu, 1972: 6).

Türkiye, dış politikasını Misak-ı Milli ilkeleri ekseninde devletlerarası eşitlik, milli politika ve ittifak oluşturma politikalarına dayandırmıştır (Düzgün, 2006: 92). Misak-ı Milli'de belirlenen sınırların güvencesinin sağlanması temel amaç olarak gösterilmiştir. Misak-ı Milli sınırları dışında kalan topraklar üzerinde ise her hangi bir hak talebi söz konusu olmamıştır. Bu anlayışın temelinde ise prensip olarak benimsenmiş olan devletlerarasındaki eşitlik ilkesi yer almaktadır. Bu çerçevede Türkiye Cumhuriyeti'nin dış politikası tarafsızlık ve karışmazlık (bu tutum özellikle Arap devletlerine yöneliktir) anlayışı etrafında şekillendirilmiştir (Gözen, 1998: 1355).

Misak-ı Milli'de savunulan tezlerden biri de; Arap halklarının kendi kaderlerini kendilerinin belirlemesi gerektiğidir. Cumhuriyetin ilk yıllarında dış politikadaki gelişmeler ise bu görüşle uygulama açısından çelişkili bir görüntüye neden olmaktadır. Çünkü Lozan Antlaşmasının imzalanması, Türkiye'nin Misak-ı Milli'de savunduğu teze aykırı bir durum ortaya çıkarmıştır (Okkaş Arı, 2010: 41). Lozan antlaşması Arap topraklarındaki sömürgeci devletlerin egemenliğinin Türkiye tarafından kabul edilmesi yoluyla meşru görülmesini sağlamıştır. Türkiye açısından sömürgeci devletlerin Arap topraklarını egemenlikleri altına almalarına göz yumulmuştur. Arap yazarı Nassif Hitti'ye göre; Lozan Antlaşması, Türkiye'nin Osmanlı bakiyesi olan Arap topraklarına sırtını dönmesini sağlamıştır (Hitti, 1994: 472). Yani kısaca fiili yardımda bulunmadan Arap halklarının bağımsızlığı desteklenmiştir. Aslında Cumhuriyetin kuruluşundan sonra Arap-Türk ilişkileri göz ardı edilmiş ve Araplara yönelik ilgisiz kalma yoluna gidilmiştir (Demir, 2007: 2-3).

Türkiye; doğu (özellikle Ortadoğu) ülkeleri ile yakınlaşma göstermemiş, Batı'ya yönelmiştir. Kısaca Türkiye, iç politikada Batılılaşma ve modernleşmeyi gerçekleştirmeye çalıştığı gibi aynı zamanda dış politikasında da yönünü Batı'ya çevirmiştir (Sarınay, 2000: 3-4). Diğer bir deyişle Türkiye, eski dostlarıyla düşman ve eski düşmanlarıyla da dost olmuştur (Torun, 2002: 101).

Türkiye'nin dış politikasında, Atatürk döneminde Ortadoğu devletleri içinde İran'a daha çok önem verildiği görülmektedir. Türkiye ile İran arasında 22 Nisan 1926 tarihinde imzalanan dostluk ve emniyet antlaşması, cumhuriyet döneminin ilk yıllarında iki ülke arasındaki ilişkilerin olumlu yönde gelişmekte olduğunu göstermektedir (Demir, 2007: 3). II. İcra vekilleri Dışişleri Bakanı Yusuf Kemal, 21 Haziran 1921 tarihinde mecliste yaptığı bir konuşmasında İran ile ilişkilerde somut adımların atılmakta olduğunu belirtmiştir. İran da 1922 yılında Ankara hükümetini tanıyarak bu olumlu gelişmelerin pekişmesine katkı sağlamıştır (Yılmaz, 2006: 16). Bu durum özellikle Atatürk döneminde oluşturulan Sadabat Paktı ve diğer diplomatik ilişkiler yoluyla sürdürülmüştür.

Arap Ortadoğu'su ile ilişkiler öncelikle sınır sorunlarının halledilmesi çerçevesinde gelişmeye başlamış, bölge ülkelerinin bağımsızlıklarını kazanmaları ile birlikte ikili ilişkiler aşamasına geçilmiştir (Yılmaz, 1998: 44).

1.2. 1930–1938 Arası Dönem

I. Dünya Savaşı'ndan sonra, 1930'lu yıllarda Avrupa devletleri arasında ortaya çıkan bloklaşma, uluslararası barış ve güvenliği tehdit eder hale gelmiştir. Bu bloklaşmanın tehdit oluşturmaya başlaması ile Türkiye, dış politikada güvenliğini sağlamak için Balkan Antantı ve Sadabat Paktı'nın oluşumunda yer almıştır. Türkiye, doğulu devletlerden ilk olarak Afganistan ile dostluk ilişkileri geliştirmiştir. İki ülke arasındaki ilk dostluk antlaşması 1 Mart 1921 tarihinde Moskova'da imzalanmıştır (Armaoğlu, 2005: 331). Sadabat Paktı iki dünya savaşı arasında imzalanan savunma niteliği olmayan fakat Ortadoğu'da barış ve güvenliğin tesisine yönelik bir anlaşmadır. Bu duruma rağmen Sadabat Paktı sağlam temellere dayandırılmamıştır (Yılmaz, 1998: 44). Bu durum Türkiye'nin uluslararası barışın korunmasında ve kendi güvenliğinin garantiye alınmasında tek başına hareket etmediğini göstermektedir. Sadabat Paktı öncesinde 1933 sonbaharında Irak yönetiminin dostluk ve saldırmazlık antlaşması teklifini, Türkiye bölgesel bir işbirliğine dönüştürmeyi tasarlamıştır. Kısaca Balkan Antantı'na benzer bir oluşumun, Ortadoğu' da dostluk ve güvenliğin kurulması amacıyla gerçekleştirilmesine öncülük etmiştir. Irak hükümeti, bu pakta Suudi Arabistan'ın da dahil edilmesini istemesine karşın, bu ülke Milletler Cemiyeti'ne üye olmadığından dolayı paktın içine alınmamıştır (Çete, 2007: 121-122). Belki de bu pakta almama olayından dolayı Suudi Arabistan, başta Türkiye olmak üzere İran ve Irak'a karşı tepki olarak cephe almıştır. Balkan Antantı batı sınırlarının güvenliğinin sağlanması için, Sadabat Paktı ise doğu sınırlarının güvenliğini sağlamaya yönelik olarak imzalanmıştır (Çete, 2007: 130).

Atatürk döneminde hilafet kurumunun kaldırılması Arap ülkelerinde Türkiye'ye karşı olumsuz bir tepki oluşturmuştur (Armaoğlu, 2005: 332). Bu durum II. Dünya Savaşı sonrasına kadar devam etmiştir. Atatürk döneminde Türkiye-Ortadoğu ilişkilerinde 1937 yılında Sadabat Paketi imzalanmıştır. Bu paktın temel amacı Sovyet tehdidi karşısında Irak, İran ve Afganistan ile Türkiye arasında işbirliği yapılması kararlaştırılmıştır (Arı, 2004: 672). Kısaca Türkiye'nin bu dönemde Arap ülkeleri (Irak haricindeki) ile diplomatik ilişkiler yoğunluk göstermemektedir. Yine de bu ülkelerin aydınları açısından bağımsızlık noktasında Türkiye örnek oluşturmaktadır (Armaoğlu, 2005: 333). Bu duruma ek olarak bazı Arap ülkeleri ile Türkiye arasında dönem dönem güvenlik eksenli dostluk anlaşmaları da imzalanmıştır. Nisan 1937'de hem Irak'la olan dostluk anlaşması yenilemiş, hem de İtalyan tehlikesinden dolayı Mısır ile Türkiye arasında 7 Nisan 1937 tarihinde "Bozulmaz Barış ve Samimi ve Daimi Dostluk Antlaşması" imzalanmıştır (Armaoğlu, 2005: 347).

2. İNÖNÜ DÖNEMİ TÜRK-ARAP İLİŞKİLERİ (1938-1950)

Türkiye'nin Ortadoğu politikalarında Atatürk dönemi dış politika ilkelerinden esaslı bir kopuşun yaşandığı söylenemez. Çünkü Atatürk döneminde Ortadoğu'dan kopan Türkiye'nin yönü Batı olarak belirlenmiştir. Türk dış politikasında Batı'ya dönük olma ideali hiçbir dönemde terk edilmemiş, Ortadoğu'ya dönük olma anlayışı da hiçbir zaman tercih edilmemiştir (Gözen, 2002: 234).

Bu dönemde uluslararası alanda meydana gelen gelişmeler, II. Dünya Savaşı'na zemin hazırlamıştır (Torun, 2002: 101). 1939 yılında Türkiye statükocu devletlerden İngiltere ve Fransa ile bir ittifak antlaşması imzalamasına rağmen; II. Dünya Savaşı'nda tarafsız kalmayı tercih edince müttefik devletlerin gözünde güvenilirliğini sarsıntıya uğratmıştır (Çufalı, 2005: 57). II. Dünya Savaşı sonrası dönemde Türk dış politikasında SSCB'nin Türkiye'yi tehdit etmeye başlaması dış politikada temel sorun haline gelmiştir. SSCB'nin tehdit olarak algılanması, Türkiye'nin uluslararası ilişkilerde Batı'ya aşırı bağımlı hale gelmesine neden olmuştur (Arı, 2007: 304).

İnönü dönemi dış politika uygulamalarının temelleri Atatürk'ün oluşturduğu dış politika ilkelerine dayanmaktadır. Atatürk döneminde imzalanan dostluk anlaşmaları, II. Dünya Savaşı sürecinde Türkiye'nin savaş dışı kalmasında etkili olmuştur (Yılmaz, 2006: 24). İsmet İnönü dönemi dış politika uygulamalarının Atatürk dönemi dış politika uygulamaları ile benzer bir başka yönü de Ortadoğu ülkelerinden uzaklaşmak olarak gösterilmektedir. Özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında Türk dış politikasında batılılaşma ve batılı kurumlara dâhil olma çabaları, Türkiye'nin Batı bloğuna daha da yakınlaşmasını sağlamıştır. Bu durumun temel nedeni ise Sovyet Rusya'nın dış politikalarında Türkiye'yi tehdit edici tavırlar ortaya koymasıdır. Bunlara ek olarak Ortadoğu devletlerinin de henüz bağımsızlıklarını kazanamamış

olmaları da Türkiye ile Ortadoğu ülkeleri arasındaki ilişkilerin olumlu yönde gelişmesini engelleyen diğer bir etkidir (Kürkçüoğlu, 1972: 7-8).

1 Şubat 1943 tarihinde Adana’da, İngiltere Başbakanı Churchill, Cumhurbaşkanı İsmet İnönü ve Başbakan Şükrü Saraçoğlu’nun katılımıyla bir görüşme yapılmıştır. Bu görüşmenin ana konusu ise; Türkiye’nin 1943 yılı sonuna kadar Savaş’a katılması talebidir (Armaoğlu, 1989: 412). 4 Aralık 1943 tarihinde ikinci kez İnönü ve Churchill, Mısır’ın başkenti Kahire’de görüşmelerde bulunmuş; İnönü bu görüşmede ABD ve İngiltere’nin baskısı sonucunda prensip olarak savaşa katılmayı kabul etmiştir (Armaoğlu, 1989: 413, Adana ve Kahire Konferanslarının detayları için bkz: Ahmet Şükrü Esmer, Oral Sander, (1987), “1939-1945 Dönemi” *Olaylarla Türk Dış Politikası*, C: 1, 6. bs., AÜSBF Yayınları, Ankara, ss.164-178). Bu dönemde (1939-1944) izlenen tarafsızlık politikası ‘güç tarafsızlık’ olarak adlandırılmaktadır. (Lewis, 1988: 294) Çünkü Türkiye, bir taraftan Mihver Devletleri (başta Almanya), diğer taraftan da Müttefik Devletlerin (özellikle İngiltere ve ABD) karşılıklı etki ve baskılarına maruz kalmaktaydı. (Oran, 2001: 256, Sander, 1991: 112)

İsmet İnönü döneminde de tek bir idarecinin iç ve dış politika uygulamalarında belirleyiciliği sürdürülmüştür (Sunay, 2007: 106-107). İnönü sadece iç politikada değil dış politika uygulamalarında da Atatürk dönemi politikalarından kopma eğilimi göstermiştir. İnönü, Atatürk döneminin dışişleri bakanlığını yürüten Tevfik Rüştü Aras’ı görevden alarak yerine Şükrü Saraçoğlu’nu getirmiştir. Dışişleri Bakanlığı’nda meydana gelen bu değişim, Türk dış politikasında tarafsızlık anlayışının yerine tarafılık anlayışının geçirilmesine zemin hazırladı (Oran, 2002: 75). Bu çerçevede dış politika uygulamalarında ortaya çıkan bu politik tutumun temel hedefi tarafsız olmaktan çok savaş dışı kalmaktı. Savaş dışı kalmak ise, Batı yanlısı olmayı içerecek şekilde benimsenmiştir (Oran, 2002: 393).

İsmet İnönü, uluslararası gelişmeler karşısında sürekli değişken politikalar izlemiştir. Bunun temel nedeni ise; bu dönemde Türkiye için bağımsız hareket edebilme olanağının bulunmasıdır (Sunay, 2007: 107). Özellikle ülkenin savunması için Batı ülkelerinin silah talebi doğrultusunda gereken silahları göndermelerine karşın, silahların yetersiz olduğu ileri sürülmüş ve her ne kadar Batı yanlısı tutum gösterme eğilimine girilmişse de savaşa girmemek için oldukça farklı ve çelişkili stratejiler geliştirilmiştir (Oran, 2002: 394-395).

İngiltere, Türkiye’nin çelişkili politikalar izlemesine karşın Ortadoğu bölgesini savunmak için yeni bir plan yapmış ve plan çerçevesinde Türkiye ile dostluk ilişkilerini geliştirmek istemiştir (Ahmad, 1976: 26). İtalya’nın Arnavutluk’u işgal etmesi üzerine Türkiye, İngiltere’nin garanti önerisini kabul etmesine karşın, bu durumun Mihver devletlerin kızgınlığına ya da düşmanlığına yol açmasından ve dolaylı olarak savaş tehlikesine maruz kalmaktan büyük endişe duymuştur (Armaoğlu, 1989: 354). Türkiye Batı bloku safında yer alma noktasında güvenlik kaygısı taşımaktaydı. Kısaca Türk dış politikası taktiksel açıdan çelişkili, tutarsız ve güvenilmez olarak görülmektedir. Belki de bu dönemde Türk dış politikasının özellikleri olarak

ön plana çıkan çelişkililik, tutarsızlık ve güvenilmezlik, Ortadoğu ülkelerinin Türkiye'ye yönelik bakış açıları üzerinde olumsuz bir imajın oluşmasında etkisinin olması ihtimali de söz konusudur.

İnönü dönemi Türk dış politikasında da Osmanlı'nın diplomatik mirası görülmektedir (Oran, 2002: 75-76; Sunay, 2007: 107). İnönü dönemi hükümetleri programının dış politikasında, savaşan taraflar arasında denge kurma çabaları ön plana çıkmaktadır (Yılmaz, 2006: 34). Yalnız Şükrü Saraçoğlu başbakanlığındaki hükümetlerde tarafsızlık politikası, yerini Batı ülkelerine (ABD ve İngiltere) yakınlaşmaya bırakmıştır. Hatta tarafsızlık anlayışı yerine savaş dışı kalma yaklaşımı tercih edilmiştir (Yılmaz, 2006: 36-43). Bu politikalar Recep Peker'in başbakanlığındaki hükümetler döneminde de devam ettirilmiştir. Söz konusu hükümetler döneminde aynı zamanda Ortadoğu ülkeleri ile de ilişkilerin sürdürülmesi ve geliştirilmesi planlanmıştır (Yılmaz, 2006: 38). Kısaca İnönü'nün cumhurbaşkanlığı döneminde hükümetler, dış politikada Atatürk dönemi dış politikasını esaslı bir değişim yapmadan sürdürmüşlerdir. Sadece tarafsızlık anlayışının yerine Batı ittifakına katılma fikri ortaya çıkmıştır. Batı İttifakına katılmakla tarafsızlık anlayışı terk edilmiştir. Aslında Batı ile ittifak yapma anlayışı, Atatürk'ün dış politikasından kalma bir anlayıştır.

II. Dünya Savaşı'ndan sonra SSCB'nin Türkiye'ye yönelik tehditleri ve istekleri, Türkiye'nin dış politikada Batı'ya bağımlı hale gelmesinde etkili olmuştur. Türkiye, uluslararası alanda maruz kaldığı tehdit ve yalnızlık durumundan kurtulmak, Batı'nın güvenlik şemsiyesi altına girmek için Batı'nın kendisinden yapacağı talepleri kabul ederek askeri, siyasi ve ekonomik anlamda Batı'ya yanaşmayı kendine hedef olarak belirlemiştir (Gönlübol, 1996: 311).

Türkiye'nin bu dönemde Batı'ya bağımlı hale gelmesinin diğer en önemli nedenlerinden biri de ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durumdur. Ekonomik kalkınmasını gerçekleştirmek isteyen Türkiye, bu hedefe ulaşmak için kaynak arayışına girişmiştir. O dönemde dünya genelinde ekonomik açıdan refah seviyesi yüksek ülkeler Batı devletleriydi. Dolayısıyla Türkiye'nin aradığı ekonomik kaynak ve olanaklara Batı devletleri sahipti. Bu durum, Türkiye'nin Batı'ya yakınlaşmasına yol açmıştır. Hatta Batı'ya yakınlaşma bağımlılık düzeyine ulaşmıştır (Çiftçiöglü, 2008: 162).

II. Dünya Savaşı sonrasında jeopolitik ve jeostratejik açıdan önemli olan Ortadoğu bölgesi daha da önemli hale gelmiştir (Sönmezoğlu, 2006: 95). II. Dünya Savaşı sonrasında uluslararası alanda SSCB ile ABD'nin liderliğinde Doğu ve Batı blokları oluşmuştur. SSCB, II. Dünya Savaşı sonrasında sahip olduğu askeri imkânları kullanarak Türk Boğazları ve Basra Körfezi'ni denetimi altına almak için değişik faaliyetlere girişmişti (Sipahi, 2006: 8-9). Bu noktada İran ve Türkiye, SSCB açısından hem sınır komşuluğunun bulunması hem de jeostratejik açıdan kilit öneme sahip boğazlar üzerinde hâkim olma bakımından hayati öneme sahiptir. SSCB'nin tarihi geçmişinde de var olan sıcak denizlere inme politikaları da bu etkenlerle birlikte göz önünde bulundurulduğunda durumun önemi ortaya çıkmaktadır (Sipahi, 2006: 8-9). SSCB'nin bu politikaları Batı devletleri

açısından Türkiye ve İran'ın önemini artırmıştır (Sönmezoğlu, 2006: 95). Böylece Batı ülkeleri Ortadoğu'ya yönelik dış politikalarında İran ve Türkiye'ye öncelik vermişlerdir. 1940'lı yıllar boyunca SSCB, Türkiye'nin dış politikasını etkilemeye devam etmiştir. Özellikle II. Dünya Savaşı sırasında SSCB, Türkiye'ye karşı hasmane tutumlar sergilemeye başlamıştır. SSCB, özellikle boğazlar üzerinde kendi lehine olacak biçimde yeni bir Boğazlar Rejimi oluşturulmasını Türk Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu'ndan istemiştir (Bölükbaşı, 2001: 245).

II. Dünya Savaşı sonrasında Türkiye ile bazı Ortadoğu ülkeleri arasındaki ilişkilerde bir canlanma görülmektedir. 1946-1947 tarihlerinde öncelikle Irak heyeti olmak üzere ve ardından Lübnan Cumhurbaşkanı Beşara El-Huri ve Ürdün Kralı Abdullah Türkiye'ye resmi bir ziyarette bulunmuşlardır. Bu Arap ülkeleri diğer Arap ülkelerinden farklı olarak Batı yanlısıdır. Suriye ise Türkiye ile olan ilişkilerinde Hatay meselesini gündem konusu haline getirmeye çalışarak Türkiye karşıtı tepkisini göstermeye çalışmıştır. Suriye'nin Türkiye'ye karşı bir diğer tepkisi ise Türkiye'nin Batı yanlısı politika izlemesidir. Türkiye ile Arap Ortadoğu'su arasındaki ilişkiler, Türkiye'nin 28 Mart 1949 tarihinde İsrail'in devlet olarak varlığını kabul etmesi ve kendi topraklarındaki Yahudilerin Filistin'e göç etmelerine izin vermesinden sonra kopma sürecine girmiştir. Türkiye, BM'nin İsrail'i 11 Mart 1949 tarihinde tanımasından sonra İsrail'in varlığını kabul etmiştir. Türkiye bu dönemde Arap ülkeleri ile diplomatik bağları koparmadan temel hedefi olan Batı medeniyeti içinde yer almaya çalışmaktaydı (Sönmezoğlu, 2006: 95-96).

II. Dünya Savaşı sonrasında İngiltere'nin egemenliğinde bulunan Filistin topraklarında Yahudiler tarafından 15 Mayıs 1948 tarihinde İsrail devleti kurulmuştur. Türkiye, BM Genel Kurulunda yapılan taksim planına karşı çıkmasına rağmen, İsrail devletinin kurulmasından sonra İsrail'in varlığını tanıyarak Arap Ortadoğu'sundan uzaklaşmaya ve Batı'ya bağımlı politikalar izlemeye başlamıştır. Hatta ilk Arap-İsrail savaşında da tarafsız kalma yolunu tercih etmiştir (Yılmaz, 2001: 6). Türkiye'nin İsrail'in kuruluşunu tanımasının Ortadoğu ülkeleri üzerindeki etkisi, 1960'lı yıllarda Yunanistan ile krize yol açan Kıbrıs meselesinde yoğun olarak hissedilecektir. Filistin sorusunda Türkiye'nin Arapları destekleyen tutumundan vazgeçmesi, hem Türk dış politikasındaki tutarsızlığın somut bir göstergesidir hem de Arap kamuoyunda Batı'nın ileri karakolu olarak algılanmasında etkili olmuştur. Türkiye'nin Batı'yla yakınlaşma isteği ile laiklik ilkesinin dış politikada belirleyici etken olması, İsrail devletinin Türkiye tarafından tanınmasını sağlamıştır. Türkiye'nin İsrail'i tanımasının bir diğer nedeni de İsrail'in SSCB yanlısı olmayacağı izlenimidir (Yılmaz, 2001: 7-8). Filistin sorunu ve İsrail devletinin tanınması, Türkiye'nin Ortadoğu ülkelerinden uzaklaşmasına yol açan önemli olaylar arasında yer almaktadır.

SONUÇ

Türkiye, Atatürk döneminde (1930'lu yıllarda) Batıyla yakınlaşma sürecine girmiştir. Bu yakınlaşmanın temelinde yatan düşünsel neden ise Türkiye'nin Batı'yı idari, kültürel, bilimsel ve teknolojik sahalarda model alma fikridir. Osmanlı'da batılılaşma çabaları yüzeysel kalmaktaydı. Bu durumun temel nedeni de Osmanlı batılılaşmasının kültürel ve kurumsal boyutta gerçekleştirilmemesidir. Atatürk döneminde temeli atılan Batı'ya yakınlaşma süreci İsmet İnönü döneminde de 1939 yılında Fransa ve İngiltere ile yapılan antlaşmalarla önemli bir ivme kazanmıştır. Bu ivme özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında askeri-ekonomik ve siyasi boyutlarda da kendini göstermiştir. CHP'nin iktidarında NATO'ya üyelik için başvurulmuş, NATO'ya üye olmak ise DP iktidarı döneminde gerçekleştirilmiştir (Çalış, 2001: 9).

Türkiye, Atatürk döneminde Ortadoğu ülkeleri ile diplomatik ilişki kurabilmek için bölge ülkelerinin bağımsızlıklarını kazanmalarını beklemekteydi. İnönü döneminde ise Atatürk döneminde belirlenen stratejik hedef olan Batı medeniyetinin seviyesine ulaşma amacıyla bir sapma söz konusu olmuştur. Bu sapmanın Türk dış politikasındaki stratejik hedefin Batı'ya aşırı bir şekilde bağlanma anlayışına dönüşmesi olarak ortaya çıktığını daha önce belirtmiştik. Kısaca 1950-1960 yılları arası dönemde izlenen dış politikanın temelleri, İnönü döneminde atılmıştır.

KAYNAKÇA

1. ACAR, C. İrfan, (1993), *Dış Politika*, Ankara.
2. AHMAD, Feroz ve Bedia TURGAY, (1976), *Türkiye'de Çok Partili Politikanın Açıklamalı Kronolojisi*, Bilgi Yayınevi, 1. Basım, İstanbul.
3. Akis Dergisi, Sayı: 33, Aralık 1954.
4. ARAS, Damla, (2006), "Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları", Der: Mustafa Aydın ve Çağrı Erhan, *Beş Deniz Havzasında Türkiye*, Siyasal Kitabevi, Ankara.
5. ARI, Okkaş, (2010), *Türkiye'nin Ortadoğu Projesinin Doğuşu (1945-1956)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kütahya.
6. ARI, Tayyar, (2004), "Geçmişten Günümüze Türkiye'nin Ortadoğu Politikasının Analizi ve İlişkileri Belirleyen Dinamikler", İdris Bal (Ed.), *21. Yüzyılda Türk Dış Politikası*, 2. baskı, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara.
7. -----, (2007), *Geçmişten Günümüze Ortadoğu –Siyaset Savaş ve Diplomasi-*, 3. Baskı, Alfa Yayıncılık, İstanbul.
8. -----, (2010), *-Liderler, Kanaat Önderleri ve Kamuoyunun Gözünden- Yükselen Güç –Türkiye/ABD İlişkileri ve Ortadoğu-*, MKM Yayıncılık, Bursa.

9. ARMAOĞLU, Fahir, (1989), *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi*, 6. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul.
10. AYDOĞAN, Metin, (2006), *Yeni Dünya Düzeni Kemalizm ve Türkiye - 20.Yüzyılın Sorgulanması-*, C.2, Umay Yayınları, 17. Basım, İzmir.
11. BOSWORTH, Clifford Edmund, (2005), *Doğuşundan Günümüze İslam Devletleri Tarihi - Prenslükler, Hanedanlıklar Kronolojisi ve Soy Kütüğü El Kitabı-*, Kaknüs Yayınları İstanbul.
12. BÖLÜKBAŞI, Süha, (2001), “Türkiye ve İsrail: Mesafeli Yakınlıktan Stratejik Ortaklığa”, Der: Şaban H. Çalış, İhsan D. Dağı ve Ramazan Gözen, *Türkiye'nin Dış Politika Gündemi*, Liberte Yayınları, 1. Basım, Ankara.
13. CUFALI, Mustafa, (2005), “Cumhuriyet Döneminde Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan Dinamikler”, *Liberal Düşünce*, Y:10, S:38-39, Bahar-Yaz, Aydan Ofset, İstanbul. Ss. 55-67.
14. ÇALIŞ, Şaban H., (2001), “Ulus, Devlet ve Kimlik Labirentinde Türk Dış Politikası”, Der: Şaban H. Çalış, İhsan D. Dağı ve Ramazan Gözen, *Türkiye'nin Dış Politika Gündemi*, Liberte Yayınları, 1. Basım, Ankara.
15. ÇETE, Mehmet, (2007), *Türk- İnan İlişkileri (1919-1938)*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
16. ÇİFTÇİOĞLU, Ömer Metin, (2008), *1945-60 Döneminde Şekillenen Dünya Konjktüründe Türkiye Ekonomisinin Gelişme ve Değişme Eğilimleri*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
17. DEMİR, Yeşim, (2007), *1960-1980 Yılları Arası Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir.
18. DÜZGÜN, Mücahit, (2006), *Türk Kamuoyunda İsrail (1948-1973)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, İzmir.
19. GÖNLÜBOL, Mehmet, (1996), *Olaylarla Türk Dış Politikası (1919-1995)*, 9. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara.
20. GÖZEN, Ramazan, (1998), “75. Yılında Türk Dış Politikasının Değerlendirilmesi”, *Yeni Türkiye*, Y: 4, S: 23-24, Ankara, ss. 1343-1360
21. -----, (2002), “Türkiye'nin Ortadoğu Politikası: Gelişimi ve Etkenleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, C: 17, Yeni Türkiye Yayınları, s: 233-268, Ankara.
22. HALE, William, (2003), *Türk Dış Politikası (1774-2000)*, Petek Demir, (Çev.), Mart Matbaası, İstanbul.
23. KARPAT, Kemal H., (2001), *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, Recep Boztemur, (Çev.), İmge Kitabevi, Ankara.

24. Kim Dergisi, “Lübnan’da İç Harp”, S: 1, 30 Mayıs 1957.
25. KÜRKCÜOĞLU, Ömer E., (1972), *Türkiye’nin Arap Orta Doğusu’na Karşı Politikası (1945-1970)*, Sevinç Matbaası, Ankara.
26. LARRABEE, Stephan ve LESSER, Ian, (2004), *Türk Dış Politikası – Belirsizlik Döneminde-*, Ötüken Neşriyat, İstanbul,
27. LEWIS, Bernard, (1988), *Modern Türkiye’nin Doğuşu*, Metin Kırathı, (Çev.), 3.bs., Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
28. LEWIS, Bernard, (2006), *Ortadoğu*, Selen Y. Kölay, (Çev.), 3. Bs., Arkadaş Yayınevi, Ankara.
29. ORAN, Baskın, (2002), “(1939-1945) Savaş Kaosunda Türkiye Göreli Özerklik-2/ Dönemin Bilançosu”, Ed: Baskın Oran, *Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, (C.I 1919-1980)*, İletişim Yayınları, 5. Baskı, İstanbul.
30. SANDER, Oral, (1991), *Siyasi Tarih (1918-1990)*, 2.bs. İmge Kitabevi, Ankara.
31. SARINAY, Yusuf, (2000), “Atatürk’ten Günümüze Türk Dış Politikası Hakkında Genel Bir Değerlendirme”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, S: 48, Cilt: XVI, Kasım, Ankara, ss. 1-16.
32. SİPAHİ, Serhat, (2006), *Amerika’nın Kuzey Kuşağı Savunma Projesi ve Türkiye*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Bolu.
33. SÖNMEZOĞLU, Faruk, (2006), *II. Dünya Savaşı’ndan Günümüze Türk Dış Politikası*, Der Yayınları, İstanbul.
34. SUNAY, Cengiz, (2007), “Türk Siyasi Hayatının Bunalım Evreleri ve Ordu”, *Türkiye Günlüğü*, S: 89, Ankara, ss: 103-139.
35. ŞÜKÜROĞLU, Veysel Karani, (2008), *1945-1960 Soğuk Savaş Dönemi Türk-Amerikan İlişkileri ve Ortadoğu’ya Yansıması*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ufuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
36. TORUN, Esmâ, (2002), *II. Dünya Savaşı Sonrası Türkiye’de Kültürel Değişimlere Yol Açan İç-Dış Etkenler (1945-1960)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Ankara.
37. UZGEL, İlhan, (2002), “Türk Dış Politikasının Teori ve Pratiği”, Edt: Baskın Oran, *Türk Dış Politikası, Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar, (C.I 1919-1980)*, İletişim Yayınları, İstanbul.
38. YILMAZ, Gökhan, (2006), *Türkiye Cumhuriyeti Hükümetleri Programlarında Dış Politika*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
39. YILMAZ, Türel, (1998), “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’nin

Ortadoğu'ya İlişkin Dış Politikasının Genel Bir Deęerlendirmesi",
Türkiye Günlüğü, S: 52, Ankara, ss: 43-51.

40. -----, (2001), *Türkiye-İsrail Yakınlaşması*, İmaj Yayınevi,
Ankara.